

Anna Piasecka

Gotyckie malowidła w prezbiterium kościół parafialnego w Działoszycach - odkrycie i problemy ekspozycyjne

---

Ochrona Zabytków 42/2 (165), 140-152

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Generalnie sztyłowieckie nagrobki, w porównaniu z zachowanymi na innych cmentarzach w województwach radomskim, kieleckim i tarnobrzeskim, są w dobrym stanie. Nie występuje tu ich masowa dewastacja mechaniczna. Zaś przyczyn destrukcji części płyt szukać należy głównie w wadach technicznych kamienia, a przede wszystkim w warunkach atmosferycznych. Działania zmierzające do zachowania cmentarza podjęły przede wszystkim miejscowe władze administracyjne, udzielając m.in. dużej pomocy autorowi artykułu w czasie inwentaryzowania najstarszej partii cmentarza. Dzięki staraniom władz budowane jest murem ogrodzenie od strony północnej. Uporządkowania wymaga

dziko rosnąca zieleń, niekiedy utrudniająca dostęp do części nagrobków. Planuje się wybudowanie nowego monumentu na miejscu istniejącego, w którym wykorzystane będą fragmenty połamanych nagrobków. Prace te, jak również konserwacja obiektów o wyjątkowych walorach estetycznych, zwłaszcza z pierwszej połowy XIX w., wykonane zostaną w ramach programu rewitalizacji obiektu. Miejmy nadzieję, że dzięki nim cmentarz żydowski na długie lata pozostanie trwałym świadkiem żydowskiej obecności w historii Szydłowca.

dr Adam Penkalla
Radom

THE JEWISH COMMUNITY AND CEMETERY IN SZYDLÓWIEC

The subject of the article is the history of the Jewish community and the Jewish cemetery in Szydłowiec, together with observations made during the inventory work carried out on the gravestones.

According to historical documents, the first settlements of Jews in Szydłowiec date back to the second half of the 17th century. Towards the end of the 17th and at the beginning of the 18th century the Jewish population already constituted a considerable national group that played a significant role in the town's economy. Jewish settlements were concentrated around the new market square set up in the northern part of town. The new district was named Skalka, Rynek Skaleczny and later the Jewish City. Growth of the Jewish population and its participation in the economy led to the issuing of privileges that regulated their position in the town: by Leon Michał Radziwiłł on September 5, 1741, and Mikołaj Radziwiłł on July 28, 1788. The documents defined the situation of the Jewish population until the year 1862. In that year there was an equalization of rights of the Jewish population with those of the Polish population. In 1860 Jews constituted 74.5% of the town's population and in 1921 --- 77.1%. The Second World War put an end to the existence of the Jewish community in Szydłowiec.

In the community of the Jews, alongside the generally wooden

houses there were also buildings utilized by all the inhabitants such as the synagogue, the school and the cemetery).

The first Jewish cemetery was located on the border of the Jewish town by virtue of the 1788 privilege. It consisted of 2 rectangles. Apart from this, the community made use of the cholera cemetery situated at a large distance from the town.

In the period between the wars the cemetery's surface area was increased. It was made up of 3 plots of land. The first included the area from before 1811, the second was purchased in 1811 and the third constituted a new piece of land. In 1938 the area of the old and new cemetery was cut through by the Kielce-Warsaw route.

After the Second World War the first and second plots were assigned for building purposes. The gravestones were transferred to the land of the present cemetery. They were placed tightly close to each other, in several rows. The author believes the number of preserved gravestones comes to 3100. They are from the years 1831-1942. Most of them are the traditional gravestones. The area of today's cemetery, whose shape is similar to a rectangle, has been enclosed by a stone wall and a fence. Through the middle of the cemetery runs a lane at whose end stands a monument dedicated to the memory of Jews murdered and killed during the Second World War.

ANNA PIASECKA

GOTYCKIE MAŁOWIDŁA W PREZBITERIUM KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO W DZIAŁOSZYCACH — ODKRYCIE I PROBLEMY EKSPOZYCYJNE

Działoszyce (woj. kieleckie) istniały już w XIII w. jako osada targowa położona u ujścia rzeczki Jakubówki do Sancygniówki. Najstarsza jest północna część bloku obecnego rynku¹. W tym rejonie ok. 1220 r. wzniesiono kościół parafialny p.w. św. Floriana, który został rozebrany prawdopodobnie w końcu XVIII w.²

W 1409 r. Władysław Jagiełło nadał Działoszycom prawa miejskie³, z czym można wiązać budowę drugiego kościoła parafialnego p.w. Św. Trójcy. W 1548 r. biskup Samuel Maciejowski potwierdził dokument erekcji kościoła wystawiony w 1413 r.⁴

Jednonawowy, gotycki kościół przebudowywano w 1618, 1637 i 1663 r., a powiększono w 1864 r. i 1897 r. (przedłużono nawę i dostawiono wieżę zachodnią). Sklepienia i pilastry przyścienne pochodzą z XVII w.⁵

Z powodu niezadowalającego stanu zachowania wnętrza kościoła i jego wyposażenia, szczególnie ołtarzy

i stall, w 1976 r. wojewódzki konserwator zabytków zalecił zbadanie tynków wewnętrznych i konserwację zabytków ruchomych.

W 1980 r. na koszt parafii przeprowadzono badania tynków wewnętrznych, które wykazały, że pod prze-malowaniem na ścianach prezbiterium znajduje się zniszczona warstwa malowideł barokowych i renesansowych (bardzo spudrowanych); a pod nią malowidła

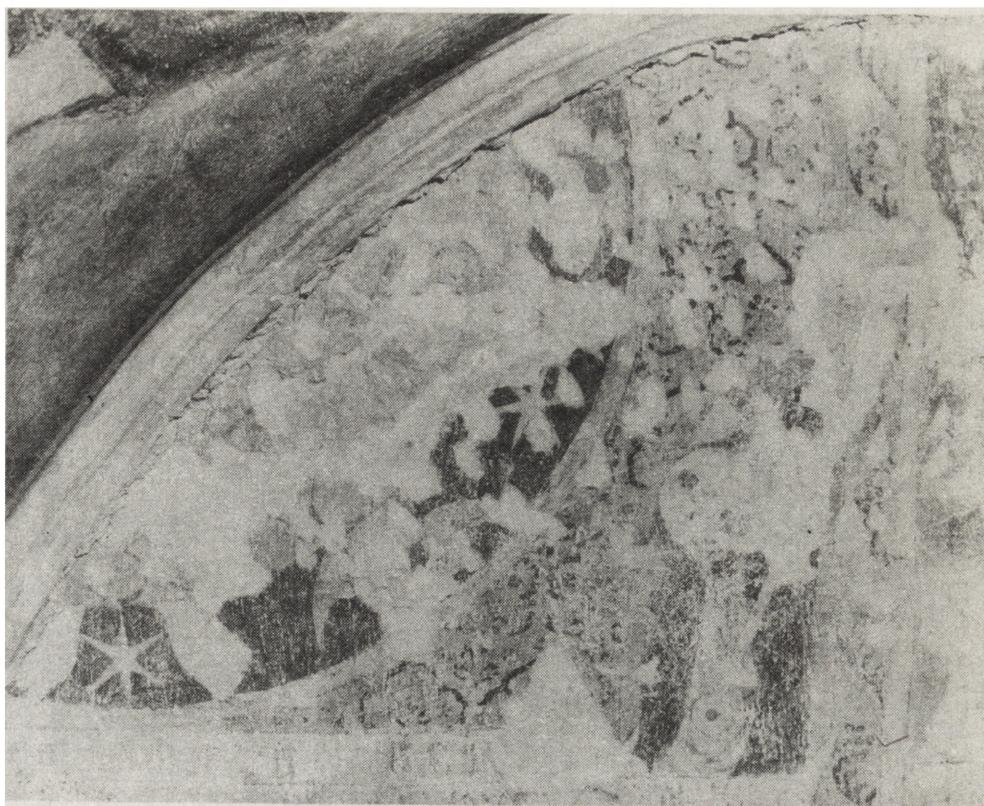
¹ Działoszyce woj. kieleckie, rozpoznanie historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. PP PKZ — Pracownia Dokumentacji Historycznej. Warszawa 1962, s. 4. Maszynopis nr 6 w archiwum WKZ. Kielce.

² Tamże.

³ Tamże, s. 5.

⁴ Tamże, s. 6.

⁵ Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. T. III. Województwo kieleckie. Zeszyt 9. Powiat pińczowski. Warszawa, s. 18.

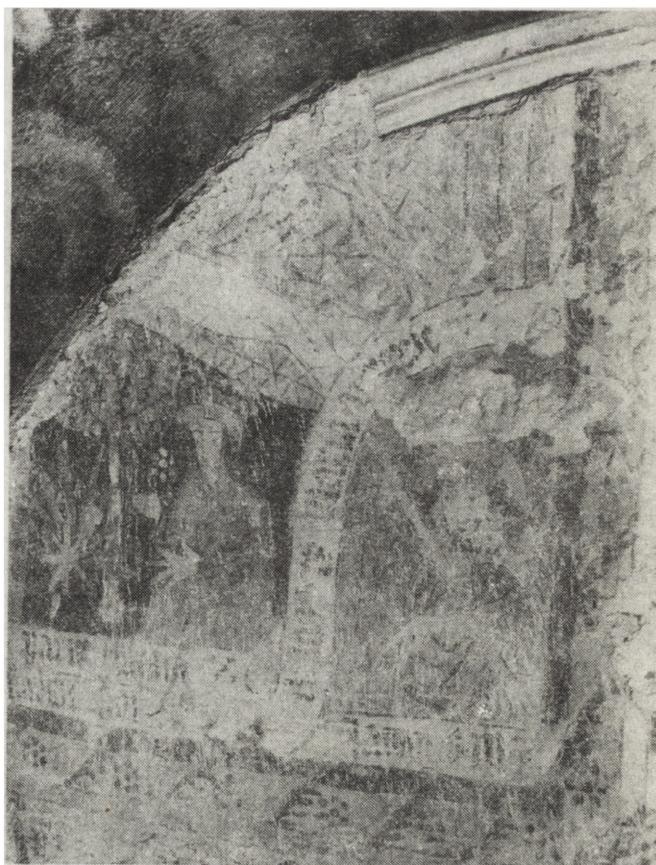
1. Pierwszy werset „Credo”; fragment kwatery 1

1. The first verse of „Credo”; fragment of section 1

gotyckie. W 1983 r. na koszt parafii wykonano monochromię nawy kościoła i kaplicy północnej, odczyszczono dekorację stiukową sklepień z przemalowań. W latach 1984–1985 przeprowadzono konserwację malowideł figuralno-ornamentalnych z XVIII w. na sklepieniu prezbiterium. W 1986 r. wojewódzki konserwator zabytków uzyskał akceptację Ministerstwa Kultury i Sztuki włączenia konserwacji gotyckich malowideł na ścianach prezbiterium do planu prac finansowanych z funduszy centralnych.

Wojewódzki konserwator zabytków na podstawie wstępnej opinii rzeczoznawców⁶ wyrażonej w trakcie akceptacji programu prac podjął decyzję usunięcia spudrowanej „przemalówki” wraz ze spudrowaną warstwą barokową i renesansową, gdyż stan zachowania nie pozwolił na ich rozwarstwienie, a utrwalanie spowodowałoby nieodwracalne sklejenie wszystkich warstw. Kompozycja barokowa powtórzona została w XX w. w sposób amatorski. Przed jej usunięciem udokumentowano ją graficznie.

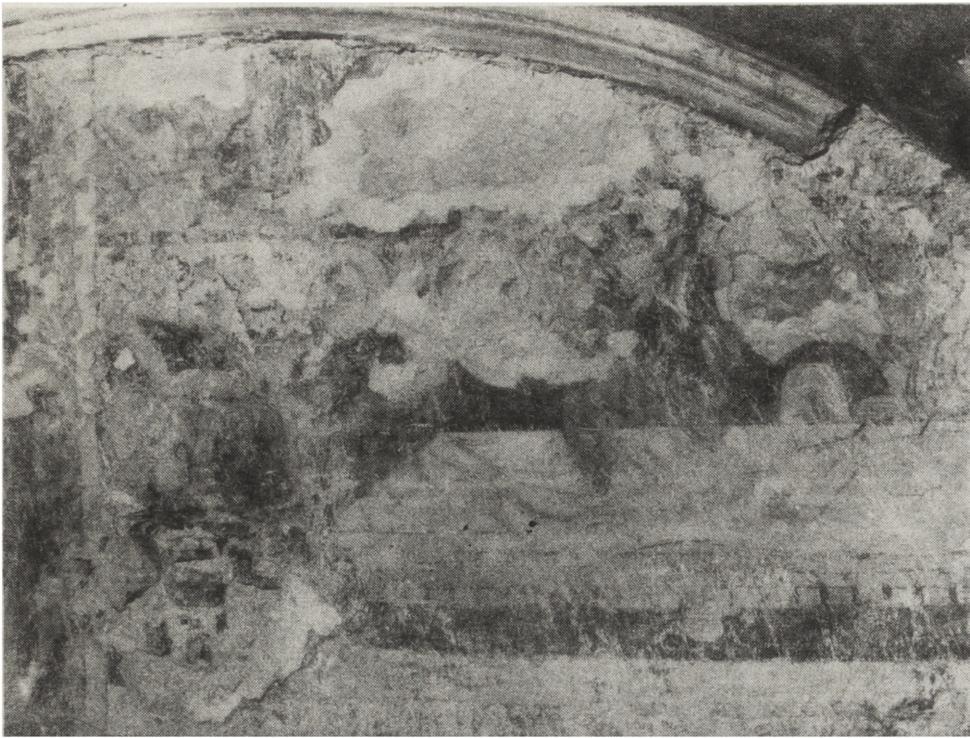
Malowidła renesansowe to figuralna kompozycja dużych rozmiarów (bardzo zniszczona). Na ścianie północnej od strony ołtarza głównego prawdopodobnie przedstawiona była scena *Pokłonu Trzech Króli* (zachowały się fragmenty szat zdobionych złożonymi gwiazdkami). Odsłanianie warstwy gotyckiej na ścianie północnej prezbiterium i częściowo w partii wschodniej wielobocznego zamknięcia prezbiterium zakończono w 1987 r. Skomplikowany zabieg wymagający dużej precyzji wykonali

2. „Narodzenie”; fragment kwatery 3

2. „The Nativity”; fragment of section 3

⁶ Skład komisji: mgr A. Bogdanowska, doc. dr hab. J. Gadowski, mgr M. Markowa i mgr K. Sommer.

3. „Złożenie do grobu”, fragment kwatery 4
3. „The Commitment to the Grave”, fragment of section 4

konserwatorzy: Krystyna i Henryk Gujdowie z Krakowa. Malowidła na ścianie północnej prezbiterium nie zachowały się w całości. W górnej partii zostały uszkodzone poprzez wybudowanie sklepienia i dostawienie pilastrów. Czytelna jest również linia pomocnicza wryta przy wykonywaniu kapiteli przyściennych. Część malowideł jest widoczna od strony strychu.

Przy wykonywaniu malowideł renesansowych warstwę gotycką zakryto pobiałą. Malowidła wykonano na bardzo nierównym tynku. Warstwa malarska najlepiej zachowała się w zagłębieniach. Jej stan nie wymagał zabiegów wzmacniających, ponieważ nie stwierdzono pudrowania się warstwy malarskiej.

W gotyckiej dekoracji wnętrza zastosowano technikę wapienną: na mokro i sucho (z dodatkiem kazeiny lub kleju glutynowego). W malowidłach tych zastosowano kilkanaście kolorów: biele, szarości srebrzyste i fioletowe, żółcie ciepłe i chłodne, błękity, czerwienie, brązy, zielenie, czernie⁷.

Kontury są wyprowadzone czernią o różnym natężeniu. W scenach dziejących się we wnętrzach budynków malarz usiłował stworzyć przestrzenną kompozycję przez przedstawienie żeber sklepiennych, zworników, mensy ołtarzowej z pacyfikalem itp. Próby te są widoczne również w rysunku okien — pogrubienie czernią konturu z jednej strony sugeruje głębię.

Ponadto artysta różnicował kolorystycznie stroje, sposób układania włosów poszczególnych postaci itp. Rysy twarzy, przeważnie zwróconych *en trois quarts*, są wyraziste. Pomalowane czerwienią policzki podkreślają pla-

stykę twarzy. Skrzydła aniołów mają odmiennie potraktowane „awersy” i „rewersy” (zielone i błękitne). Nimby Matki Boskiej i Chrystusa są różnie zdobione (Chrystusa — ornamentalny „grawerunek”, Matki Boskiej — proste promienie).

Tła kolejnych kwater różnią się nie tylko kolorystycznie (czerwone, brązowe, błękitne, zielone, czarne), ale także rodzajem zdobiącego je ornamentu patronowego.

Malowidło gotyckie na ścianie północnej prezbiterium stanowi ilustrację *Credo*⁸. Dwunastokwaterowa kompozycja utworzona została z prostokątnych pól ujętych w proste ramy i podzielona na trzy poziomy, po cztery pola w każdym poziomie. Kwatery wypełniają przedstawienia jedno- lub wielotematyczne. Ramy wydzielające poszczególne pola zbudowane są z trzech prostych pasów; środkowy jest szerszy, malowany czerwienią, zdobiony motywami florystycznymi (gałązki ułożone antytetycznie i sześcioliste rozety). Listwy boczne, sfazowane w miejscu skrzyżowania ram, tworzą iluzję głębi. Malowane są one w kolorach szarych, białych, złotych.

Na dole każdego pola z prawej i lewej strony do ramy przylega półarkada ostrołukowa z laskowaniem i umieszczoną pod nią półpostacią. Między półarkadami znajdują się dwie wstęgi z inskrypcjami łacińskimi — silnie uszkodzone, bardzo trudne do odczytania (próba ich odczytania w podczerwieni za pomocą przetwornika elektronowo-optycznego dała negatywny wynik). Zapewne są to kolejne wersety *Składu Apostolskiego* oraz odpowiednie wersety ze *Starego Testamentu*.

⁷ Badania technologiczne malowideł prezbiterium kościoła w Działoszycach pod kierunkiem mgr. Pawła Karaszkiewicza, ASP Kraków, grudzień 1987 r. Maszynopis w archiwum WKZ, Kielce, cz. I (wnioski), ss. 3–5.

⁸ Mgr Helena Małkiewiczówna pierwsza dokonała wstępnej interpretacji malowideł na ścianie północnej prezbiterium jako ilustracji *Credo*.

4. *„Wniebowstąpienie”*, fragment kwatery 6
 4. *„The Ascension”*, fragment of section 6

5. *„Zmartwychwstanie”*, fragment kwatery 5
 5. *„The Resurrection”*, fragment of section 5

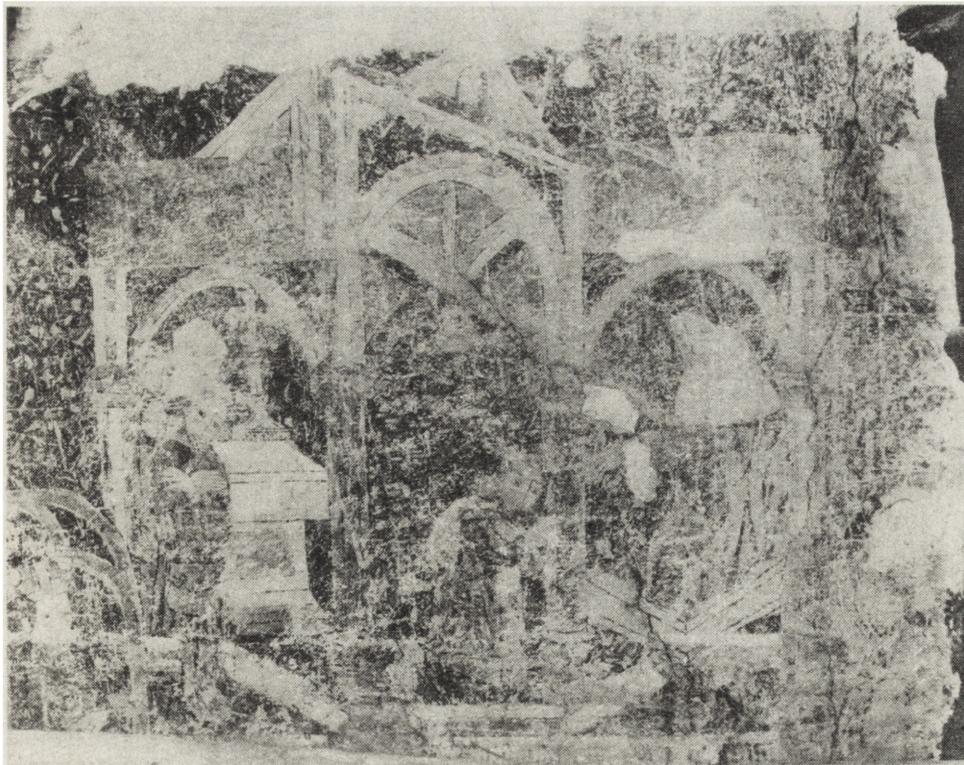

6. *„Sąd Ostateczny”*, fragment kwatery 7
 6. *„The last Judgment”*, fragment of section 7

7. „Zesłanie Ducha Św.”; fragment kwatery 8

7. „The Descent of the Holy Ghost”; fragment of section 8

8. „Grzechów odpuszczenie”; fragment kwatery 10

8. „The Absolution of Sins”; fragment of section 10

Kwatera 1, ściana tarczowa I (przylegająca do ściany tęczowej), poziom pierwszy. Ilustracja pierwszego wersetu *Credo* zachowana fragmentarycznie. Kwaterę tę uszkodzono z lewej strony wykonując sklepienie barokowe. Z lewej strony zachowany fragment kręgu w kolorze brązowym; otok malowany tęczowo z sześcioramiennymi gwiazdami i popiersiami aniołów (fot. 1). Z prawej strony u dołu — półarkada ostrołukowa z laskowaniem u góry; pod nią ujęty do pasa apostoł — św. Piotr, zwrócony *en trois quarts*. W lewej ręce trzyma klucz.

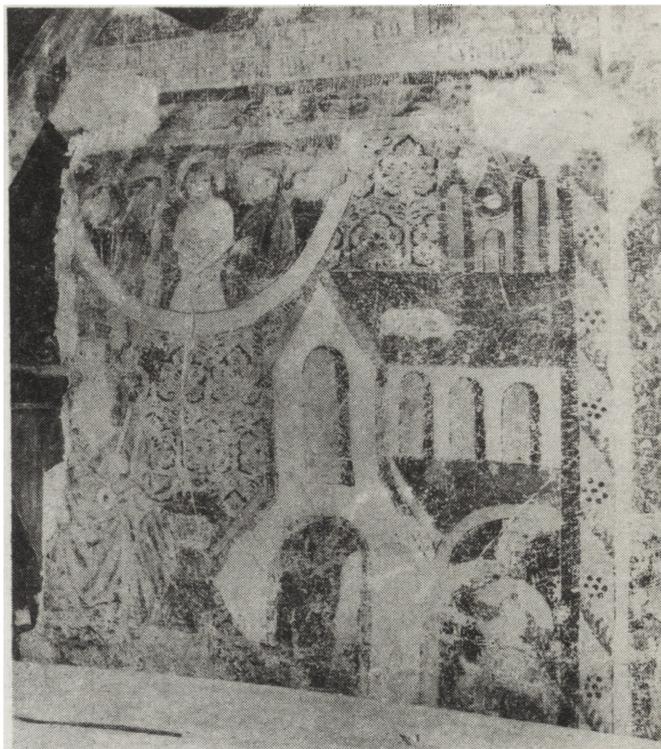
Kwatera 2, ściana tarczowa I. Szczególnie źle zachowany fragment. Słabo widoczny zarys dwóch postaci (być może Adam i Ewa lub scena *Chrztu Chrystusa*). Z lewej strony na dole pod półarkadą półpostać króla w koronie (Dawid?).

Kwatera 3, ściana tarczowa II. Uszkodzona z lewej strony w czasie przebudowy barokowej przy wbudowaniu sklepienia i pilastra. Ilustracja trzeciego wersetu *Credo*, szczątkowo zachowana scena *Narodzenia Chrystusa* (fot. 2.). Z lewej strony malowane drzewko, przy nim płonące ognisko i półpostać zwrócona *en trois quarts*. Nad postacią, z prawej strony belka stajenki, nad nią dach. Z prawej strony pod półarkadą — kolejny apostoł, Jakub Starszy trzymający w prawej ręce miecz.

Kwatera 4, ściana tarczowa II. Kompozycja z prawej strony uszkodzona przez wbudowanie sklepienia. Zachowany fragment ilustruje kolejny werset *Credo*. Częściowo zachowała się jedynie scena *Złożenia do grobu* (fot. 3). Na dole nakryte płótnem mary z ciałem Chrystusa, u którego stóp stoi postać. Na prawo od niej postać kobieca w białym welonie na głowie. Trzecia postać męska ma wyciągnięte ręce nad ciałem Chrystusa. Są to Józef z Arymatei, Maria Magdalena i Nikodem. W lewym dolnym rogu pod półarkadą nieczytelna postać proroka.

Kwatera 5, ściana tarczowa I, poziom drugi. Malowidło uszkodzone z lewej strony przez wbudowanie pilastra przyściennego. Kolejny werset *Credo* ilustruje umieszczony w lewej części kwatery fragment *Zstąpienia Chrystusa do otchłani*. Chrystus trzyma chorągiew z drzewcem zakończonym krzyżem (twarz Chrystusa ma zatarte rysy). Z prawej strony ponad półarkadą *Zmartwychwstanie*. Z sarkofagu wstaje Chrystus w tunice i płaszczu układającym się w ostro załamane fałdy. Dwa palce prawej dłoni ma wzniesione ku górze. Lewą dłonią podtrzymuje chorągiew. Na dole, między wstęgami z inskrypcjami a półarkadą, siedzi żołnierz w płaszczu i hełmie na głowie. Stopy wspiera na wstędze, która okala górą półarkadę umieszczoną z prawej strony. Pod półarkadą z laskowaniem kolejny apostoł — św. Jan Ewangelista trzymający włócznię.

Kwatera 6, ściana tarczowa II. Kolejny werset *Credo* ilustruje scenę *Wniebowstąpienia*. W centrum kompozycji — Chrystus w mandorii o tęczowej barwie, otoczony ostrymi, potrójnymi promieniami glorii. Wokół głowy nimb zdobiony motywem lilii tworzących krzyż, rysy twarzy zatarte. Prawa dłoń uniesiona w geście błogosławieństwa, lewą ręką podtrzymuje drzewce chorągwi. Mandorłę podtrzymują z dwóch stron symetrycznie usytuowane anioły z rozłożonymi skrzydłami. Na dole apostołowie z Najświętszą Marią Panną patrzą w kie-

9. „Kościół powszechny i świętych obcowanie”, fragment kwatery 9

9. „A Universal Church and the Saints' Communion”, fragment of section 9

10. „Ciała zmartwychwstanie”, fragment kwatery 11

10. „The Resurrection of the Body”, fragment of section 11

11. „Zywot wieczny”, fragment kwatery 12

11. „Eternal Life”, fragment of section 12

runku centrum kompozycji. Z prawej strony pod półarkadą — zatarta postać Jakuba Młodszeo.

Kwateria 7, ściana tarczowa II. Scena *Sądu Ostatecznego* ilustruje kolejny werset *Credo* (fot. 6). W centrum kompozycji — Chrystus na łuku tęczy. Rysy twarzy uszkodzone. Twarz okalają długie, ciemne włosy opadające na ramiona. Wokół głowy nimb w „gawerowane” lilie.

Obok święty ze złożonymi rękoma, wokół głowy ma kolisty nimb. Wewnątrz otoczonego tęczą kręgu symbolizującego kulę ziemską — półpostacie świętych; w centrum król w koronie na głowie, po prawej stronie biskup (?) w infule, z lewej strony kolejny święty, czwarta postać uszkodzona przez wbudowanie pilastra. Z prawej strony u dołu pod półarkadą z laskowaniem — apostoł Filip.

Kwateria 8, ściana tarczowa II. Scena *Zesłania Ducha Św.* (fot. 7) — ilustrująca ósmy werset *Credo* — umieszczona została w trójnawowym wnętrzu, podzielonym filarami z kostkowymi kapitelami. Apostołowie zgrupowani w trzech nawach (po czterech), w dwóch poziomych rzędach, przedstawieni do pasa, *en face* i *en trois quarts*. W centrum środkowej nawy nad apostołami Najświętsza Maria Panna. Twarze apostołów i Matki Boskiej zatarte, a rysy częściowo nieczytelne. Ponad głową Matki Boskiej — gołębica. Powyżej fragment sklepienia nawy z wielobarwnymi żebrami. Ponad sklepieniem, w centrum, pozioma belka zdobiona motywem ażurowych rombów z rozetami. Boczne nawy na górze są ograniczone ukośnymi belkami. Z lewej strony u dołu, pod półarkadą z laskowaniem, półpostać proroka, w narysowaniu głowy kształtem zbliżonym do mitry.

Kwateria 9, ściana tarczowa I, poziom trzeci. Dziewiąty werset *Credo* zobrazowany został trzema przedstawieniami ilustrującymi *Kościół powszechny* i *Świętych obcowanie*. W centrum kompozycji św. Piotr jako głowa kościoła, w tiarze okolonej nimbem. Ubrany w bogato udrapowany płaszcz, siedzi na architektonicznym tronie, w lewej ręce trzyma klucz. Wyżej, nieco z lewej strony, w półokręgu ograniczonym białą ramą — wyobrazone *Świętych obcowanie*: w centrum Chrystus w otoczeniu czterech postaci świętych. Chrystus przedstawiony *en face*, w koronie cierniowej, w przepasce na biodrach, ręce ma skrzyżowane, opuszczone w dół. Święty z prawej strony trzyma drzewce w lewej ręce, obok następna postać. Z lewej strony — święta trzymająca w ręku krzyż (św. Helena?). Kolejne przedstawienie to usytuowany z prawej strony dużych rozmiarów kościół bazylikowy, z widoczną elewacją zachodnią i południową, z otworami okiennymi o pogrubionym prawym konturze tworzącym iluzję głębi. W przyziemiu elewacji zachodniej duży zamknięty półkolisty otwór z wrotami. Elewacja zachodnia zwieńczona wąskim szczytem z półkolistym otworem, ograniczonym linią spadziwego dachu. Elewacja południowa nawy bocznej jest zasłonięta malowaną półarkadą z laskowaniem, nad nią widoczna połać dachu nawy bocznej malowana czernią. Powyżej elewacja nawy głównej z trzema otworami okiennymi zamkniętymi półkolistie, ograniczona połącją dachu. Z prawej strony u dołu w półarkadzie kolejny apostoł — św. Mateusz.

Kwateria 10, ściana tarczowa II. Ilustruje kolejny werset *Credo* — *Grzechów odpuszczenie*. Scena rozgrywa się we wnętrzu trójnawowego kościoła o bogatej architekturze. W lewej nawie grupa penitentów

12. Malowidło na ścianie wschodniej prezbiterium — Matka Boska z Dzieciątkiem, fragment górnej partii kompozycji

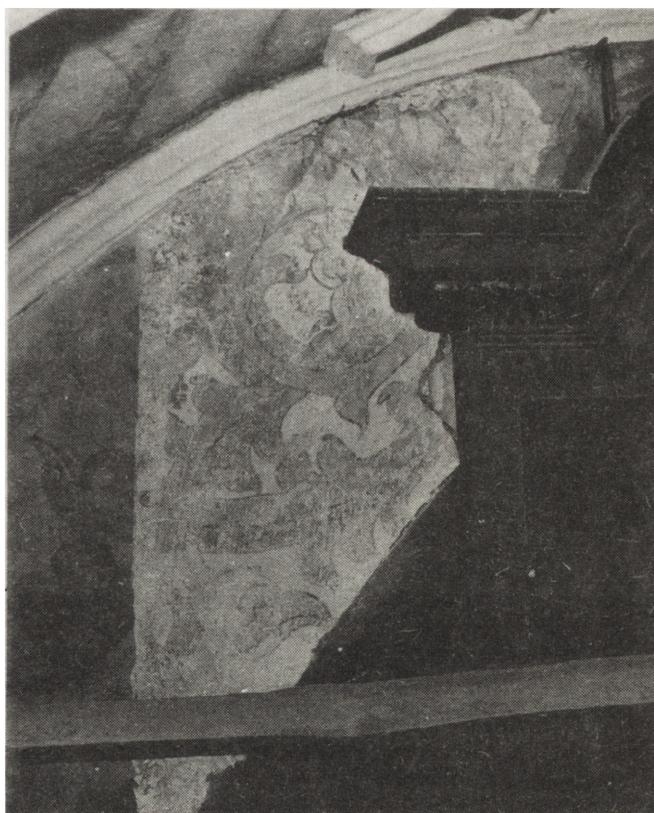
12. Painting on the eastern wall of the presbytery — The Holy Virgin with Child, fragment of upper part of the composition

oczekujących na spowiedź; na pierwszym planie postać męska w krótkiej szacie. Z prawej strony w tle widoczny fragment mensy z pacyfikałem. W środkowej nawie klęczy spowiadający się, w prawej nawie — kapłan-spowiednik w płaszczu z wysokim kołnierzem z piaską na głowie. (Jest to pierwsze przedstawienie w malarstwie polskim spowiedzi słuchanej przez kapłana). Z lewej strony u dołu, pod półarkadą z laskowaniem półpostać proroka; po prawej stronie — apostoł Szymon.

Kwarta 11, ściana tarczowa II — uszkodzona z lewej strony przez wbudowanie pilastra z kapitelem. Ilustruje jedenasty werset *Credo* — *Ciała Zmartwychwstanie* (fot. 10). Scena wypełniająca kwaterę zamknięta jest kolistą, białą ramą; po bokach, na zewnątrz symetrycznie usytuowani archaniołowie, zwrócenie *en trois quarts*, dmą w długie trąby. W centrum kompozycji kościół o architekturze zbliżonej do budowli przedstawionej w kwarterze 8. Poniżej cmentarz kościelny. Z otwartych trumien powstają zmarli. Po prawej stronie postać unoszona w kierunku nieba. Nad dachem kościoła widoczne głowy innych postaci. U dołu z prawej strony pod półarkadą — apostoł Juda Tadeusz.

Kwarta 12, ściana tarczowa II. Ilustracja ostatniego wersetu — *Zywoł wieczny* (fot. 11). Kompozycja ujęta w dwa niewspółcentryczne okręgi (symbol nieba) różnej wielkości. W centrum mniejszego okręgu — dwufiguralna scena *Koronacji*. Chrystus usytuowany po prawej stronie Matki Boskiej na tronie z niskim zapleckiem. Głowa Chrystusa, zwróconego *en trois quarts*, okolona nimbem w „grawerowane” lilie; włosy opadają na ramiona. Prawą dłoń ma uniesioną ku górze w geście błogosławieństwa, a lewą wspartą na kuli. Maria zwrócona ku Chrystusowi, na głowie ma koronę z pięcioma

13. Ornament roślinny na ścianie tęczowej (od strony prezbiterium)

13. Plant ornament on the rainbow wall (the presbytery side)

14. Malowidło na ścianie wschodniej prezbiterium. „Drzewo Jessego” fragment dolnej partii kompozycji
14. Painting on the eastern wall of the presbytery — „The Tree of Jesse”; fragment of lower part of the composition

pałkami, wokół nimb. Ubrana w suknię i płaszcz bogato udrapowany, zasłaniający stopy. Na górze koła zawieszonych jedenaście barwnych lamp (symbol życia wiecznego). W większym okręgu przedstawiony orszak świętych z rękoma w modlitewnym geście, adorujących Chrystusa i Matkę Boską; w górnej partii zachodzące na siebie nimby tworzą złocistą „luskę”. Święci licząc od osi na lewo: pierwszy w koronie i z mieczem w dłoni, drugi biskup w infule i kapie, trzeci w kapeluszu, czwarty w infule i habicie, piąty zakonnik w habicie; na prawo — pierwszy zakonnik w habicie, drugi święty i za nim święta w koronie z palmą męczeńską w dłoni, za nią następną święta w koronie i kolejny święty, za nią zakonnik w brązowym habicie. Na zewnątrz okręgów, w czterech narożach, symbole Ewangelistów. Z lewej

strony u góry — uskrzydłony wół (symbol Łukasza) trzyma w dłoni otwartą księgę Ewangelii, poniżej — orzeł (symbol Jana) również trzymający dłoń na księdze Ewangelii. Z prawej strony u góry — lew (symbol Marka), poniżej anioł z rozpostartymi skrzydłami (symbol Mateusza). W dolnej lewej półarkadzie — prorok, po prawej stronie — apostoł Maciej.

Na ścianie wschodniej, stanowiącej wieloboczne zamknięcie prezbiterium, dużych rozmiarów kompozycja *Drzewo Jessego* przesłonięta częściowo przez ołtarz główny. Nad płyciną łączącą cokół ołtarza głównego i stalle postać Jessego w czerwonym nakryciu głowy. Z lewej strony powyżej dwaj królowie (Dawid?), a nad nim z lewej strony następny król. W centrum Maria z Dzieciątkiem. Z prawej strony postać klęczącego króla. Liczne wstęgi z nieczytelnymi inskrypcjami. Na ścianie tęczowej od strony prezbiterium ostrołukową arkadę tęczy okala bujna wić roślinna, o „dużych” splotach. Kolory: czern, cynober, błękit, zieleń.

Na ścianie południowej i w glicach okien odkryto ornament roślinny, o formie zbliżonej do ornamentów występujących na ścianie tęczowej, o raporcie nieco mniejszych rozmiarów.

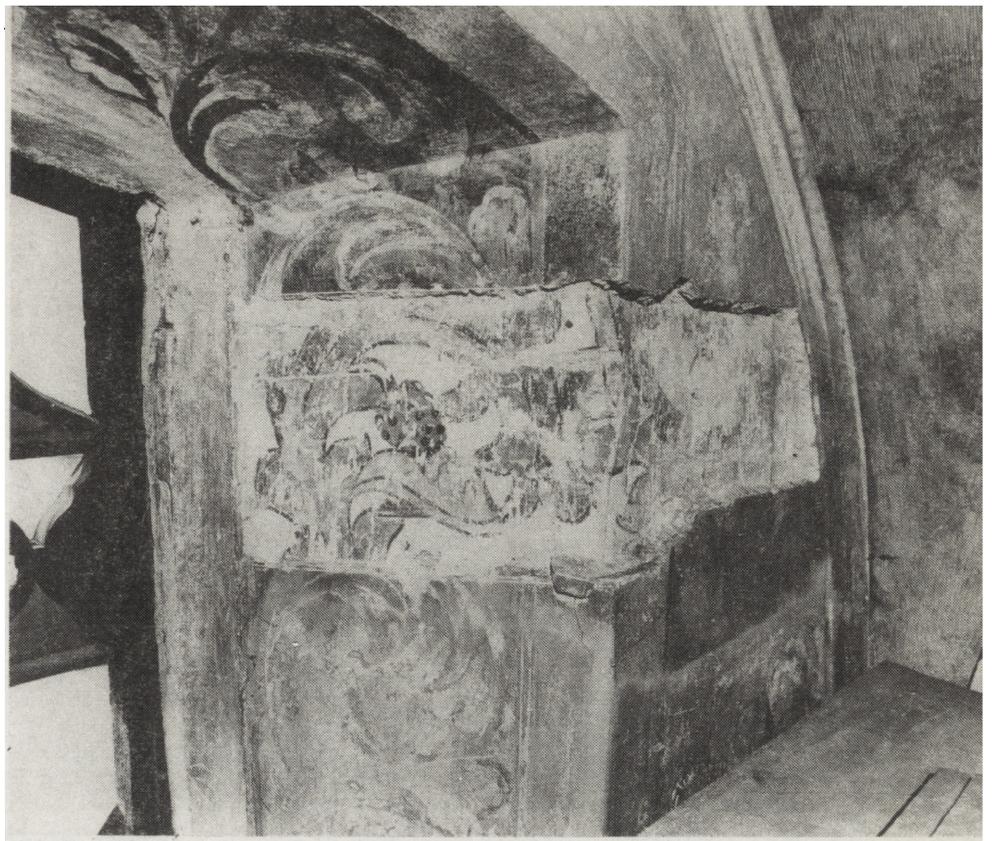
Malowidła zapełniały prostokątną ścianę północną w architektonicznej formie i dominowały we wnętrzu prezbiterium. Podporządkowano je architektonicznej formie ściany pozbawionej otworów okiennych. Szczególnie dominowała wielofigurowa kompozycja ściany wschodniej, z postaciami dużych rozmiarów. Być może były to jedyne malowidła we wnętrzu prezbiterium.

Malowidła stanowią narracyjny cykl, rozmieszczony w tradycyjnych strefach. Można tu dostrzec związki z malarstwem tablicowym (podział ramami, dekorowanymi rozetami oraz podmalowywania w technice *fresco secco*, np. twarzy). Pojawiają się próby przestrzennego ujmowania scen przez umieszczenie ich we wnętrzach (*Zesłanie Ducha Św.*, *Grzechów odpuszczenie*), osłabione jednak poprzez stosowanie patronowych tła, wiążących jakby kompozycję z płaską formą ściany.

Do czasu odkrycia malowidła w Działoszycach na ziemiach polskich nie znane były przedstawienia *Credo Apostolorum*. W drugiej połowie XIV w. występowały dość liczne programy ikonograficzne ilustrujące *Grzech, Odkupienie, Sąd*, zwane katechetycznymi. Wyboru tych wyobrażeń dokonywano jednak na innych zasadach⁹. Pierwowzory¹⁰, datowane na lata 1440–1450, wyznaczają dolną granicę powstawania małopolskich malowideł. Twórca malowideł działoszyckich wzorując się na *Symbolum Apostolarum* monachijskim (fot. 16) usytuował w lewym i prawym dolnym rogu postacie proroków i apostołów pod arkadami z laskowaniem, ograniczając jednak ich formę w stosunku do pierwowzoru do półarkady (fot. 6). Natomiast z wydania wiedeńskiego przejął typ architektury sakralnej oraz kolistej kompozycji w *Ciała Zmartwychwstanie* (fot. 17). Analogiczny jest też układ krzyżujących się trąb archaniołów. Kompozycja ostatniej kwatery *Zywoł wieczny* (fot. 11) zbliżona jest

⁹ *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*. Red. A. Karłowska. „Historia Sztuki” nr 17. Poznań 1984, s. 8.

¹⁰ a) *Cod. Palat. Germ. 438*. Universitätsbibliothek Heidelberg, ok. 1440–1450; b) *Symbolum Apostolicum*. Blockbuch Universum der k. Hof und Staatsbibliothek. Monachium ok. 1440–1450; c) *Symbolum Apostolicum*. Blockbuch ok. 1440–1450. Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek Ink. II D 42.

15. Ornament roślinny w glifie okna
ściany południowej
15. Plant ornament in embrasure of
window on southern wall

A

B

16. „Symbolum Apostolicum”. Monachium 1440-1450: A — ilustracja pierwszego wersetu „Credo”; B — ilustracja ostatniego
wersetu
16. „Symbolum Apostolicum” Munich, 1440-1450: A — illustration of first verse of „Credo”; B — illustration of last verse

A

B

17. „Symbolum Apostolicum”. Wiedeń 1440–1450: A — ilustracja pierwszego i drugiego wersetu „Credo”; B — ilustracja jedenastego i dwunastego wersetu „Credo”; B — illustration of eleventh and twelfth verse

do pierwowzoru graficznego z Heidelbergu (fot. 18); świadczą o tym postaci świętych umieszczone w dolnym obrzeżu styčných okręgów — podobnie jak dwufiguralna kompozycja *Koronacji*, układ postaci Chrystusa i Matki Boskiej, gesty dłoni¹¹.

Natomiast sposób malowania twarzy, pewna ich deformacja, skrócenie postaci, posługiwanie się ornamentem patronowych tel — wykazują analogie z malowidłami w Łanach Wielkich (1470–1480)¹². Malowane elementy, a szczególnie architektura, w Działoszycach są znacznie

rozbudowane. Sposób jej stylizacji przywodzi na myśl lokalne rękopisy iluminowane (np. *Antyfonarz* z Muzeum Narodowego w Poznaniu, nie publikowany, również datowany na drugą połowę XV w.).

¹¹ Być może istniał inny pierwowzór, łączący elementy cytowanych wydań graficznych.

¹² M. Kornecki, H. Matkiewiczówna, *Małopolska. W: Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, op.cit., s. 55.

Twórca malowideł działoszyckich dokładnie skopiował graficzny pierwowzór, powtarzając jego kompozycję, jednak postaciom nadał nieco inny wyraz. Ich specyficzna prostota upoważnia do datowania malowideł na drugą połowę XV w.

W twórczości małopolskiej nie jest to dzieło odosobnione. Poziom artystyczny, sposób malowania zdaje się odpowiadać dekoracji malarskiej kościołów w Łanach Wielkich, Koziegłowach (z ok. 1470 r.), Jaśle (z ok. 1480 r.) czy Prandocinie (po 1480 r.)¹³. Datowanie ich na drugą połowę XV w. wydaje się zatem w pełni uzasadnione.

Decyzja wojewódzkiego konserwatora zabytków dotycząca ekspozycji malowideł gotyckich może budzić pewne wątpliwości ze względów konserwatorskich. Stan zachowania wyposażenia prezbiterium (barokowy ołtarz główny na ścianie wschodniej, połączony w partii ściany przziemia z barokowymi stallami i obudową ściany tęczowej) wskazywał na konieczność konserwacji barokowych malowideł ścian. Jednak rozwarstwienie malowideł barokowych i przemalowań z XX w. było niemożliwe ze względów technicznych. Utrwalenie zatem ostatniej, pudrującej się warstwy o nikłej wartości arty-

stycznej, powtarzającej jedynie kompozycję barokową było — zdaniem WKZ — nie do przyjęcia. Ponadto nastąpiłoby przeklejenie wszystkich warstw przy wykonywaniu zabiegu utrwalania. Zatem już stan zachowania nawarstwień narzucił konieczność usunięcia warstw i odsłonięcia gotyckich malowideł. Za eksponowaniem warstwy gotyckiej przemawiały ponadto poniższe argumenty.

Malowidła mimo uszkodzeń mechanicznych są czytelne. Przyjęto więc zasadę uzupełniania większych ubytków tynku zaprawą wapienno-piaskową i scalania w kolorze lokalnym. Górne, najbardziej zniszczone partie zostaną zakryte podbarwioną pobiałą. Partie te są dalej położone od patrzącego i tym samym mniej czytelne. Przyjęcie takiego rozwiązania konserwatorskiego złagodzi „zderzenia” kompozycji gotyckiej w sztywnych, geometrycznych ramach z barokowymi malowidłami sklepienia.

Na podjęcie decyzji o odsłonięciu malowideł gotyckich wpłynęła zarówno unikatowość przedstawienia *Credo*, jak i to, że są one przykładem odwzorowywania malowideł w dobie gotyku z publikowanych rycin. Ponadto

¹³ Tamże, ss. 54 i 56, il. 41–45.

A

B

18. „Cod. Palat. Germ. 438”. Heidelberg 1440–1450: A — ilustracja pierwszego wersetu; B — ilustracja ostatniego wersetu
18. „Cod. Palat. Germ. 438”. Heidelberg 1440–1450: A — illustration of first verse; B — illustration of last verse

(Zdjęcia 1–11 — S. Stępień, 1988 r. — negatywy w WKZ Kielce; 16–18 — reprod. H. Pieczul. Zdjęcia 1–15 ilustrują stan przed założeniem podbarwionych pobiał)

to kolejne odkrycie podnosi rangę Małopolski w malarstwie ściennym tego okresu.

Podkreślić należy, że malowidła działoszyckie są ważnym odkryciem. Malarskie przedstawienie *Credo* jest rzadkością, a w Polsce dotychczas nie było znane¹⁴. Jedynie w Pogorzeli na Śląsku zachowany jest fragment malowidła z drugiej ćwierci XV w. *Bóg Ojciec i okrąg ziemi*, jednak w świetle dotychczasowych badań nie wiadomo, czy stanowił on część cyklu czy pojedynczą kompozycję¹⁵. Zapoczątkowane w okresie gotyku ilustrowanie podstawowych prawd wiary przybliżyło je szerokim kręgom ówczesnego społeczeństwa, uzupełniając obrzędy liturgiczne¹⁶. Bardzo oszczędna kompozycja ograniczająca liczbę postaci i akcesoriów do niezbędnych motywów, z akcentem malarskim położonym na najważniejszych postaciach przekazywała treści ideowe w sposób przystępny, czytelny dla wszystkich wiernych¹⁷. Malowidła działoszyckie stanowią przykład posługiwania się księgami obrazowymi jako wzornikiem nauczania. Zależności malowideł od wzorców graficznych i droga ich przenikania nie zostały jeszcze przebadane¹⁸.

Działoszyckie odkrycie wzbogaca zbiór gotyckich malowideł Małopolski. Mapa malowideł Małopolski zapełnia się w miarę prowadzonych systematycznie badań w ciągu ostatnich lat. Odkrycia te dowodzą, że nie tylko Śląsk był znaczącym ośrodkiem w tej dziedzinie sztuki. Decyzja pozostawienia malowideł gotyckich we wnętrzu prezbiterium kościoła została przyjęta z pewnymi oporami przez użytkowników, przywykłych do innych dekoracji malarskich ścian. Jednak wykład konserwatora dla para-

fian, objaśniający szczegóły i podkreślający wartość odkrycia, spowodował zmianę ich nastawienia i akceptację programu prac przez użytkowników.

Zapoczątkowane w 1987 r. prace konserwatorskie polegające na odsłonięciu i oczyszczeniu malowideł gotyckich, uzupełnieniu ubytków zaprawy i położeniu na nich pobiał, na ograniczeniu zabiegów estetyczno-konserwatorskich do minimum — będą kontynuowane w latach następnych.

mgr Anna Piasecka
Biuro Dokumentacji
Zabytków w Kielcach

¹⁴ Opinia prof. dr hab. Alicji Kamzowej i dr Krystyny Secomskiej wyrażona w trakcie komisijnego spotkania w Działoszycach w dniu 22 VI 1988 r.

¹⁵ M. Kornecki, H. Małkiewiczówna, op.cit., il. 108.

¹⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Zagadnienia utrwalania form gotyckich w świadomości artystycznej środowiska prowincjonalnego na przykładzie Górnego Śląska. Z dziejów sztuki Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 494, Katowice 1982, s. 186; A. Karłowska-Kamzowa, *Programy ideowe gotyckich malowideł ściennych w Polsce*. W: *Gotyckie malowidła ścienne w Europie środkowo-wschodniej*. Red. A. Karłowska-Kamzowa. Poznań 1977, s. 144.

¹⁷ A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo gotyckie Europy środkowo-wschodniej, zagadnienie odrębności regionu*. „Rocznik Historii Sztuki” 1986, s. 245.

¹⁸ A. Karłowska-Kamzowa, *Problemy i perspektywy badań średniowiecznych malowideł ściennych w Europie środkowo-wschodniej*. Studia Franciszkańskie II. Poznań 1986, s. 187.

GOTHIC PAINTINGS IN PRESBYTERY OF PARISH CHURCH IN DZIAŁOSZYCE — ITS DISCOVERY AND PROBLEMS CONCERNING EXPOSITION

In 1980, on commission of the voivodeship conservator office, investigation work was carried out on the plaster layer covering the interior wall of the Holy Trinity church, from the first half of the 14th cent., in Działoszyce (Kielce voivodeship). Studies revealed that underneath the coat of paint on the presbytery walls there is a damaged layer of baroque and Renaissance paintings which in turn cover Gothic paintings of the second half of the 15th cent.

The process of uncovering the Gothic layer on the presbytery's northern wall and partially in the eastern part of the many-sided closing of the presbytery was completed in 1987. This complicated procedure was executed by the conservators: Krystyna and Henryk Gujda from Cracow. On the northern wall of the presbytery the paintings did not survive entirely intact. In the upper part they were damaged by the domes and pilasters that had been added on. The guiding line engraved while building the capitals by the wall is still visible.

In the course of work on the Renaissance paintings, the Gothic layer had been covered with whitewash. The Gothic paintings had been placed on a very uneven surface of plaster. The paintings were best preserved in the hollows. Their condition did not require any strengthening work. No pulverizing process was detected in the paint layer.

In the case of the Gothic interior decoration the liming technique was used: wet and dry liming (with the addition of casein or glutin glue). The paintings display a wide range of colour hues (the whites, silver and violet greys, warm and cool yellows, blues, reds, browns, greens and blacks). The contours of the drawings are outlined by a black shade of varied intensity. In scenes that take place inside houses the painter has attempted to create a three-dimensional composition by introducing vault ribs, keystones, thickened by the black colour of the window contours etc. In addition, the artist has differentiated the colours of the attire, the manner of arranging the hair of

individual figures etc. The facial features, usually turned *en trois quarte*, are expressive. The cheeks, painted with red, underline the plasticity of the face. The halos of the Virgin Mary and Christ are ornamented in different ways. The backgrounds of subsequent sections differ not only in colour, but also in the type of ornament.

The Gothic painting on the presbytery's northern wall illustrates the respective verses of *Credo*. The painting in Działoszyce is the first representation of *Credo Apostolorum* found on Polish land. The twelve-section composition consists of rectangular areas enclosed in straight frames and is divided into three levels, with four areas in each level. The sections are filled with either one or multi-topic presentations.

On the eastern wall, which constitutes a many-sided closing of the presbytery, a large composition has been uncovered — *The Tree of Jesse*. On the southern wall and in the window embrasures a plant ornament has been found. Gothic paintings filled out the rectangular northern wall and were dominant in the interior of the presbytery.

They form a narrative series, distributed in the traditional regions. Associations with tableau painting can be discerned here.

The condition of the painting made it necessary to remove the subsequent pulverized and exposed layers of Gothic paintings. Separation of the painting layers was impossible for technical reasons.

The unique character of the *Credo* presentation was one reason for exhibiting the Gothic layer. Also, the painting is an excellent example of the manner of copying paintings from published graphic works in the Gothic age.

The painted presentation of *Credo* is a rarity and in Poland the only entirely preserved version to date. Moreover, the paintings are an interesting example of illustrating the basic truth of the faith in order to bring them closer to the wide circles of people of those days.